

ГОРДАНА В. СТОЈИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ТЕОРИЈА НАСТАНКА ПОСТИНДУСТРИЈСКОГ ДРУШТВА ДАНИЈЕЛА БЕЛА²

САЖЕТАК. Двадесет пет година после објављивања чувене књиге *Долазак постиндустријског друштва* Данијела Бела, објављено је ново издање ове књиге с предговором аутора. У предговору Бел разјашњава своје тезе и предвиђања у односу на промене које су се у међувремену десиле у савременом друштву, као и у односу на критике његове теорије.

Циљ рада је да се прикаже како Бел објашњава друштвени развој у другој половини двадесетог века и које су суштинске карактеристике тог друштва „транзиторне природе” у коме живимо. У раду ће бити приказана Белова полазна теоријско-методолошка становишта, објашњење преласка из индустријског у постиндустријско друштво и могућности развоја друштва трећег света. На крају ће бити разматрани неки од проблема с којима се суочава истраживање савремених макро промена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Данијел Бел, постиндустријско друштво, теорије друштвене промене.

¹ gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 13. маја 2016, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 22. августа 2016.

Студија *Долазак њосџиндустријској друштва* Данијела Бела (Daniel Bell, 1973) спада у ред најутицајнијих књига објављених у другој половини XX века. Термин пост-индустријско друштво постао је саставни део терминологије друштвених наука и продро у политику, публицистику и јавно мњење. Основне тезе изнесене у овој студији даље су разрађиване и модификоване: Бел се сматра једним од утемељивача теорије постиндустријског друштва, а његова теорија је полазиште и за теорију информационог друштва (Webster, 2002; Kumar, 2005). С друге стране, његова студија је подстакла дебату о врсти и обиму промена и природи друштва у коме живимо – теоријска и емпиријска аргументација којима су противници његових теза настојали да их оповргну такође се може сматрати показатељем њеног утицаја.

Књига је објављена први пут 1973. године.³ Четврт века касније, 1999. године, објављено је ново издање са опсежним Беловим предговором под називом „Аксијално доба технологије”. У новом предговору, који се може посматрати као краћа студија, на 75 страна Бел излаже своја теоријска становништа две и по деценије после њиховог првог објављивања. Четврт века је период у коме су његове идеје достигле велику популарност и оспоравања па се овај предговор може разумети и као појашњавање теза које, по Белову схватању, нису добро интерпретиране, и као одговор на неке од примедби (мада он ретко помиње конкретне критике). У поднаслову књиге *Долазак њосџиндустријској друштва* је синтагма „друштвено предвиђање”, па је нови предговор пружио могућности Белу да своје анализе и предвиђања потврди или оповргне, поредећи их са оствареним друштвеним развојем који је уследио по њихову објављивању. Бел истиче да није предвиђао будућност, већ је писао „као да”, логичку конструкцију с којом се може упоредити будуће стање да би се видело шта је утицало на то да промена добије одређени правац.

Његова основна теза се најчешће интерпретира као опадање индустрије и раст услуга као основне карактеристике постиндустријског друштва. Иако је то важна промена, Бел истиче да се тиме занемарује изузетан обим промена које се одвијају у друштвеној структури постиндустријског друштва. Оно не замењује у потпуности пољопривредни и индустријски свет, али их суштински мења и подразумева нове принципе иновација, нове начине друштвене организације и промене класне структуре.

³ Године 1976. године објављено је ново издање са Беловим предговором.

Постиндустријско друштво, као појам и као реалност, настаје у оквиру друштвено-економске историје – смене прединдустријског, индустријског и постиндустријског друштва (Bell, 1999a, стр. xi).

Предмет овог рада јесте Белово објашњење настајања и одлика постиндустријског друштва. Белова теорија је приказана на основу анализе изложене у предговору из 1999. године у коме је аутор своја схватања изложио имајући у виду различита тумачења и примедбе на која је његова теорија наишла, као и могућности да своја предвиђања допуни и упореди са оствареним друштвеним развојем. Циљ рада није да покаже у којој мери је Бел остао доследан својим идејама изложеним у првом издању књиге, нити да оцењује колико успешно је успео да одговори на примедбе које су му упућене. Циљ рада је да прикаже како Бел објашњава друштвене промене у другој половини двадесетог века и које су суштинске карактеристике тог друштва „транзиторне природе” у којем живимо. У раду ће бити приказана Белова полазна теоријско-методолошка становишта, објашњење преласка из индустријског у постиндустријско друштво, основне карактеристике постиндустријског друштва и могућности развоја друштва трећег света у правцу постиндустријског друштва. На крају ће бити разматрани неки од проблема са којима се суочава истраживање савремених макро промена.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА ПОЛАЗИШТА

Бел полази од два теоријско-методолошка става. Први је раздвајање две димензије Марксовог (Marx) појма *начина производње* – друштвених односа (власништво и моћ) и технологије. Ако се погледа историја, по Белову схватању, не постоји јасна и конзистентна веза између ове две димензије, па самим тим не постоји ни „општи закон” кретања од једног начина производње ка другом, односно од једне друштвено-економске формације ка другој. Ако би се ове две димензије посматрале независно, онда би историјски развој био, у првом случају, след робовласништва, феудализма и капитализма (заснованих на својинским односима), а у другом случају, след прединдустријског, индустријског и постиндустријског друштва (заснованих на смени технологија) (Bell, 1999a, стр. xxx). У ком су међусобном односу ови начини концептуализације историјског развоја друштва, зависи од тога

како су ове „осе” (димензије) ротиране. Ако посматрамо друштвене односе, САД и СССР су били капиталистичко друштво и друштво државног социјализма; ако их посматрамо по другој оси (техне), оба су индустријска друштва.

Бел истиче да је полазна тачка његове концепције постиндустријског друштва настала из настојања да оствари већу појмовну јасноћу у употреби Марксове схеме. Он је настојао да разуме однос између технологије и науке и развој „интелектуалне технологије” као и социо-економске последице настанка нових занимања и положаја.

У овом контексту треба нешто рећи о Беловом односу према Марксу. Бел истиче да је значајан део Марксове анализе друштвене структуре интегрисан у друштвене науке, а за себе каже да није анти-марксиста. „Ако ништа друго, ја сам постмарксиста...” (Bell, 1999a, str. xviii). Отворени однос према Марксовој мисли подразумева спремност да се Марксове идеје анализују, преиспитују и даље развијају, да се неки делови његове мисли одбаце, а други прихвате и да критеријум за то буде у којој мери су оне хеуристички плодне за истраживање савременог друштва. У том смислу Бел користи Марксов појам начина производње. Он истиче да је Маркс сматрао да је начин производње конститутиван за друштво, интринсичан структури свих друштава, али је то по Белову схватању погрешно. Он сматра да је начин производње у ствари концептуална схема. Концептуалне схеме нису ни истините ни лажне већ употребљиве или не. У многим аспектима, истиче Бел, Марксово схватање је и даље најкориснија схема за објашњење западних капиталистичких друштава од 1750–1950 године упркос неким његовим погрешним предвиђањима (Bell, 1999a: str. xviii, p. n. 6). Говорећи општије о Марксовој теорији, Бел указује на њен значај.

„Драж марксизма као социолошке теорије јесте у томе што је то вероватно једина теорија која је и синхронијска и *дијахронијска*, то јест теорија друштвене структуре (синхронија) и теорија друштвене промене (дијахронија)” (Bell, 1999a, str. xxix).

Други теоријско-методолошки став односи се на схватање друштвене структуре. Бел сматра да се модерно друштво најбоље може разумети уколико се посматра као склоп раздвојених области. Насупрот холистичким теоријама (Маркса, Диркема, Парсонса), он истиче да се друштво састоји од три области: техно-економске, политичке и културне, а свака од њих је организована и

подложна различитим принципима (Bell, 1999a, str. xix). Оне су повезане у различито време на различите начине, а понекад се мењају на радикално другачије начине. Из оваквог схватања Бел изводи закључак да историјска промене није униформна.

Техноекономска област не детерминише политичку и културну сферу, али као иницијатор промене поставља проблеме пред политички поредак и културну област. Кад је реч о политици, често је то потреба да се управља поремећајима које изазивају промене, док се култура суочава са захтевима инструменталног разума који се шири друштвом (Bell 1999a: xix). У постиндустријском друштву, техно-економски систем се фундаментално мења, посебно области образовања, рада и занимања. Те промене пред политички поредак постављају проблем контроле, што доводи до слома старих политичких институција. У многим областима зато присуствујемо економским интеграцијама и политичким фрагментацијама. Кад је реч о култури (Bell, 1999, str. xcix), истиче се да је капитализам настао као систем који је обухватао и одговарајућу етику, политичку филозофију, културу и структуру карактера. Многи од ових елемената су нестали или опстали само као идеологија. Питање је да ли наука може да пружи нову етику, односно да ли је друштво остало без трансцендентне етике која пружа осећај сврхе и стабилна значења људима. Бел истиче да постиндустријско друштво карактерише доминација инструменталне моћи над природом, али и над људима, а начин на који се оне користе зависи од вредности у друштву, одлика привилеговане класе и отворености друштва.

ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ

Своју анализу Бел започиње разматрањем технолошког развоја. Указујући на значај технолошких промена у претходна два века, он овај период назива, користећи Јапсерсову (Jaspers) терминологију, „аксијално доба” („axial age”) технологије. Појам технологије се не односи само на серијску производњу производа већ и на рационалну организацију односа циља и средстава, рационализацију рада и других области живота. Индустријска револуција се јавила захваљујући новој технологији и новој организацији производње.

Бел указује на значај прављења разлике између технолошке револуције и њених друштвених последица. Израз индустријска револуција прикрива две различите ствари: увођење водене паре као новог облика енергије и настанак фабрике (као социјалне организације) за примену овог облика енергије за покретање машина. Ово разликовање је неопходно зато што не постоји један једини нужни, детерминисан пут за употребу нових технологија, већ он зависи од друштвених избора.⁴ Када се каже трећа технолошка револуција, помисли се на рачунаре, телекомуникације и слично, али да бисмо је разумели, потребно је да укажемо на процесе који су круцијални за ову револуцију. Четири иновације леже у њеној основи (Bell, 1999a, str. xxxiv–xxxv): 1) промена свих механичких, електричних и електромеханичких система у електронске; 2) минијатуризација; 3) дигитализација; 4) софтвер. „Круцијална чињеница о новој технологији јесте да то није посебно подручје (као што израз „high-tech” имплицира) већ скуп промена које прожимају све аспекте друштва и реорганизују све старе односе” (Bell, 1999a, str. xxxvii). Као што је претходна револуција створила доба мотора (мотор је свуда, од аутомобила до електричног ножа у кухињи) тако ће, што се већ може приметити, микропроцесори бити свуда. Зато је интелектуални задатак да се, уместо једноставног описивања, ови процеси објасне на свеобухватан начин.

Бел приказује неколико аспеката путање развоја модерних технологија (Bell, 1999a, str. xxxviii–xliv). Први аспект је историјска димензија кретања од индустријског ка постиндустријском друштву: од механичких ка електронским системима, од аналогног ка дигиталном и од мотора ка микрочипу.

Друго, извор модерне технолошке промене јесте кодификовано теоријско знање, односно фундаментална истраживања која су основа за технолошке иновације (за разлику од ранијих независних проналазача који су радили по систему покушаја и погрешки).

Трећи аспект је разлика између иницирања производа, квалитативног побољшања производа и прављења стандардизованих

⁴ Основу прве технолошке револуције чинила је водена пара и машине, а настанак фабрика омогућио је њихово ефикасно коришћење. Друга технолошка револуција одређена је двома технолошким иновацијама: електричном енергијом и открићима у хемији. Електрична енергија која се много лакше преноси на веће даљине омогућила је децентрализацију машина у фабрици која поприма нове организационе облике.

производа. Ова разлика се испољава у новој међународној подели рада. САД представљају, како то Бел назива, „дистрибутивну производњу”, односно иницирају производе (концепт, дизајн и маркетинг) на основу развијених научно-истраживачких институција и снажне предузетничке културе. Јапан има водећу улогу у побољшавању производа (аутомобили, електроника) на основу развијених инжењерских вештина и посвећене културе рада. Кореја, Кина итд. на основу јефтине радне снаге производе стандардизоване производе.

Четврти аспект је класични модел разликовања између инвенције, иновације и дифузије. Инвенција је вођена науком и настаје из развоја логике технологије (нпр. минијатуризација, убрзавање); иновација је прилагодљива организацији и настаје из способности или флексибилности организације да користи или да одбаци инвенције (пример компаније ИБМ и производње персоналних рачунара); дифузија је вођена тржиштем – употреба и продаја производа се шири због смањења трошкова или, што је важније, када производ може лако да се користи (user friendly) и може да замени, због ефикасности и поузданости, ранији производ.

Пети и најважнији аспект јесте диференцијација процеса у развоју специфичних технологија. У току информационе револуције, постоје три путање: трансформационе технологије, екстензивне технологије и нише. Трансформационе технологије доводе до револуционарних промена у друштву. Екстензивне технологије проширију област примене постојећих технологија. Нише су специјализоване примене постојеће технологије за специфичне задатке. Примери за ова три типа развоја технологија сукцесивно су рачунар, умрежавање и програмске апликације. Трансформационе технологије захтевају велики капитал и велике организације за производњу, а нише мала предузећа и развијену предузетничку културу.

НАСТАНАК ПОСТИНДУСТРИЈСКОГ ДРУШТВА

Појам постиндустријског друштва најчешће се повезује с растом сектора услуга, и такво одређење се приписује и Белу. Међутим, он истиче да је таква дефиниција неадекватна. „Нова и централна карактеристика постиндустријског друштва је кодификација теоријског знања и нови однос науке према технологији” (Bell,

1999a, str. xiv).⁵ Сва друштва у историји су се заснивала на знању и улози језика у преношењу знања, али само у двадесетом веку долази до кодификације знања и свесног развијања истраживачких програма чији је циљ ново знање. Као што је већ наведено, раније су велика технолошка открића била плод проналазача који су радили независно од развоја науке (Едисон (Edison), Бел (Bell) и сл.). У XX веку, главна технолошка достигнућа произилазе из развоја фундаменталних истраживања у наукама (нпр. Ајнштајнови (Einstein) радови о светлости водили су открићу ласера).

Бел пореди индустријско и постиндустријско друштво према основним обележјима структуре (Прилог, Табела 1).

Преиндустријска друштва одликује првенствено екстракција природних ресурса (пољопривреда, рударство, рибарство, шумарство и слично), индустријско производња производа коришћењем нових извора енергије и машинске технологије, а постиндустријско друштво одликује процесуирање и размена информација и знања коришћењем телекомуникација и рачунара. Уместо машина и механичке технологије, сада у први план долазе „високе”, „интелектуалне технологије”. Ако су капитал и рад главне структурне карактеристике индустријског друштва, информације и знања су главна обележја постиндустријског друштва. Зато је друштвена организација постиндустријског сектора различита од друштвене организације индустријског сектора.

Прва карактеристика постиндустријског друштва јесте променена секторска структура привреде, а индикатори за то су структуре запослености и бруто домаћег производа. Реч је о дугорочној тенденцији што Бел илуструје наводећи податке да је у периоду од 25 година (између два издања књиге), удео запослених у индустрији у САД опао са 26% на 15%, док је, крајем двадесетог века, удео индустрије у БДП-ју 17%, а услуга 50%. Поред тога, сама индустрија пролази кроз промене применом нових технологија и научних достигнућа. Услуге су дуго посматране како резидуална категорија, као „непродуктивни сектор”. Међутим, ако погледамо развој услуга данас, видимо да две најзаступљеније

⁵ Бел истиче разлику између података, информација и знања. Подаци се односе на низ догађаја или статистика приказаних на уређен начин као што су извештаји о ценама или БДП-у, структура ДНК или комбинације у периодичном систему елемената. Информације имају значење – односе се на новости, догађаје и податке уколико можемо да успоставимо контекст који показује односе између ових делова и презентујемо их као организовану тему. Знање се изводи из верификоване теорије (Bell 1999a: lxiii).

области (здравство и образовање) представљају најзначајнија средства за раст продуктивности: здравство тиме што смањује болести и чини људе способним за рад, а образовање јер омогућава стицање вештина. Зато Бел наводи диференциранију поделу привреде: поред примарног и секундарног сектора, он разликује: терцијарни (транспорт и јавне услуге), квартални (трговина, финансије) и квинтарни сектор (здравство, образовање).

Друга карактеристика су промене у структури занимања – раст удела стручњачких и техничких занимања у запослености (класа знања – knowledge class) и опадање удела квалификованих и полуквалификованих радника. Подаци из 1996. године за САД показују да су 60% радне снаге чинили менаџери, стручњаци, техничари, продавци и особље администивне подршке, а 25% радне снаге су чинили квалификовани радници, руковоаци машинама и неквалификовани радници.

Трећа карактеристика је промена значаја својине и образовања за друштвену покретљивост, као и раст обухвата образовањем и његове улоге. Уместо наслеђивања фарме, породичног бизниса или занимања, сада образовање постаје основа друштвене мобилности – чак је и за предузетништво потребно високо образовање, а посебно за стручне и техничке послове.

Четврта карактеристика се односи на финансијски и људски капитал. Мења се природа капитала као ресурса. Уместо финансијског капитала отеловљеног у новцу или земљи, људски капитал је, захваљујући радовима Шульца (Schultz) и Бекера (Becker), препознат као основни чинилац економске снаге друштва, а Ромер (Romer) је у теорију раста интегрисао људски капитал и технологију као ендогене чиниоце раста. Радови Колемана (Coleman) и Патнама (Putnam) даље указују на значај социјалног капитала.

Следећа карактеристика се односи на инфраструктуру. У индустријском друштву саобраћајна инфраструктура омогућавала је размену добара и материјала. Инфраструктура постиндустријског доба је комуникациона и она представља основе електронски посредоване глобалне економије.⁶ То доводи до промена у вредновању простора и времена и другачијег географског реда економских активности.

Последња важна одлика коју наводи Бел је теорија вредности заснована на знању (knowledge theory of value). Индустријско друштво, од Рикарда (Ricardo) до Маркса, заснивало се на радној теорији вредности. Развој индустрије се одвијао у правцу ширења употребе машина које су штеделе рад, при чему је капитал за-

мењивао рад. У постиндустријском друштву знање је извор иновације и иновације, оно ствара додатну вредност, штеди капитал и повећава производњу. Знање је колективно добро (посебно основна истраживања) – једном кад је створено постаје по дефиницији доступно свима.

Бел заступа теорију о смрти класе у пост-индустријском друштву. За разлику од породичног капитализма, како означава претходни систем социјалне стратификације, сада образовање, а не власништво, постаје основа за друштвене положаје и привилегије у друштву. С друге стране, власништво над компанијама прелази у руке разних фондова и акционара што води аномалији „капиталистичког система без капиталиста. Он остаје као економски систем, али мења се као друштвени систем” (Bell, 1999a, str. lxxv). Бел разматра три модела класе развијена у социологији и примењује их на постиндустријско друштво. Прво, дефинисање класе на основу занимања – удео радника запослених у индустрији изразито се смањило, а менаџери и стручњаци који чине око 30% радне снаге САД-а 1996. године не испуњавају критеријуме класе на које Бел указује – заједница интереса и континуитет у наслеђивању. Он сматра да њихови интереси могу да буду детерминисани професионалном идентификацијом (као радници знања), али и местом запослења (универзитет, компанија и слично) и зато могу да се разликују. Кад је реч о Марксовом схватању класа, Бел истиче да власништво има све мању улогу у дефинисању класа (ко поседује ИБМ – акционари који у потрази за дивидендама мењају компаније чије акције поседују и немају никакву идентификацију са компанијом). Треће одређење класа, на основу животног стила, често меша положај, углед и популарност са животним стилем. Овако одређене групе немају капацитет интересне групе, групе која делује, која би могла да има значајнију политичку улогу.

⁶ Интернет и нова комуникациона структура се радикално разликују од ранијих облика инфраструктуре који су били намењени првенствено за пословне трансакције. Нови системи за уобичајеног корисника имају потрошача, наглашавају интеракцију и партиципацију и експанзивно се шире. За њих су карактеристичне друштвене мреже, а једна од њихових последица јесте раст значаја социјалног капитала и социјалног утицаја. Интернет постаје оруђе рада за све оне којима је потребан приступ најновијим информацијама.

ПОСТИНДУСТРИЈСКО ИЛИ ИНФОРМАЦИОНО ДРУШТВО

Ширење употребе информационо-комуникационих технологија и друштвене промене које су са тим повезане (посебно у области производње, организације и комуникације) подстакле су развој теорија које сматрају да се, полазећи од тога да је информација основни ресурс, савремено друштво може најбоље именовати као информационо друштво. Посебан подстицај развоју ових теорија дало је Кастелсово (Castells) тротомно дело *Информацијско доба: економија, друштво и култура* (2000, 2002, 2003). У прегледима теорија информационог друштва Бел и Кастелс се истичу као најзначајнији представници (нпр. Webster, 2002), иако ни један ни други своје теорије не именују на тај начин – Кастелс развија теорију умреженог друштва, а Бел постиндустријског друштва. Међутим, Бел употребљава термин информационо друштво у својој студији и у новом предговору као синоним за постиндустријско друштво. Употреба овог термина је израженија у Беловим каснијим радовима.

Ако је обрада и дистрибуција информација један од водећих сектора данас, Бел каже да се поставља питање зашто је ново друштво назвао пост-индустријским, а не информационим. Овакав избор произилази из његовог већ наведеног методолошког приступа. Он одбија да друштво чије су одлике у настајању означено као „друштво услуга”, „информационо друштво” или „друштво знања”: сви ови моменти су присутни, али су ове ознаке парцијалне или пак настоје да на помодан начин нагласе промене у друштву.

Постоје два разлога за употребу термина постиндустријско друштво. Прво, да се нагласи транзиторна природа ових промена, а друго, да се подвуче главни аксијални принцип, а то је интелектуална технологија. Бел истиче да је његов фокус на утицају технологије, не као аутономног фактора већ као аналитичког елемента; његов циљ је да покаже које друштвене промене настају у време успона нових технологија и које проблеме друштво и његов политички систем морају да решавају (Bell, 1999a, str. xc). У том контексту Бел покушава да разјасни своје становиште и одговори на критике да заступа технолошки детерминизам

„Ја нисам технолошки детерминиста, зато што све технологије делују у контексту који не стварају увек оне (већ и политика и култура); ипак, технологија је главни инструмент промене (а инструменти могу да се користе добро или лоше)” (Bell, 1999a, str. xviii).

Бел истиче да, ако се постиндустријско друштво дефинише као друштво у коме постоји заокрет од индустрије ка услугама, онда су Велика Британија, скоро читава западна Европа, САД и Јапан ушли у постиндустријско доба. Али ако се информационо друштво дефинише као друштво са, на науци заснованим, капацитетом и способношћу да трансформише знање у производе (што се обично назива high-tech), онда се само за САД и Јапан може рећи да су ушли у информационо доба (Bell 1999: lxxiii–lxxiv).

МОГУЋНОСТИ (ТЕХНОЛОШКОГ) РАЗВОЈА

Солоувљеви (Solow) радови (1956. и 1957. године) поставили су технологију у средиште економског раста. Солоу је показао да је допринос технологије, у различитим периодима историје САД, чинио од 40% до 60% укупног раста. Док је раније технологија посматрана као егзогени фактор, а раст продуктивности приписиван капиталу и раду, развијене су, као што је раније наведено, теорије раста у којима је технологија ендогени чинилац и као таква интегрисана у тржишну теорију, уместо да се посматра као нешто што стимулише пре свега држава. Бел истиче да је потребно, да бисмо разумели модерно друштво, да разумемо трансформацију технологије: сведоци смо треће технолошке револуције која је у узлазној путањи, прошавши из фаза инвенције и иновације у одлучујућу фазу дифузије. Иако је стопа дифузије различита од друштва до друштва у зависности од економских услова и политичке стабилности, то је иреверзибилни процес чије последице могу бити можда и веће него што је то био случај с претходне две револуције.

У односу на глобализацију и нову међународну поделу рада, питање за многа друштва јесте да ли да иницирају нове производе, квалитативно их побољшавају или производе стандардизоване производе. То не значи да технологија детерминише њихову економску судбину већ на то утиче и низ других чинилаца.

Какве су могућности различитих друштава да остваре развој ка постиндустријској етапи? Промене у економији неког дру-

штва могу се приказати грубо пењањем уз „технолошке лествице” (Bell, 1999, str. lxxiii):

- 1) Економија заснована на ресурсима: пољопривреда и екстрактивне индустрије;
- 2) лака индустрија: на пример, производња текстила, обуће и слично;
- 3) тешка индустрија: на пример, бродоградња, аутомобилска индустрија;
- 4) high-tech: на пример, производња инструмената, оптике, микроелектронике, компјутера и телекомуникације;
- 5) будућност: научно засноване биотехнологије, нови материјали, свемирске станице и сателити.

На примеру Јапана, Бел показује како је ова земља остварила изузетан развој крећући се после Другог светског рата од лаке индустрије, преко тешке индустрије до високотехнолошке производње. На кретање на технолошкој лествици једне земље утичу три чиниоца: период мира и стабилности (да би инвеститори били сигурни у повраћај инвестиција); бројност предузетника, инжењера, техничара и обучене радне класе која креира и производи производе; развијен образовни систем који обучава појединце у вештинама које су неопходне за разумевање нових технологија.

ПОТРОШЊА, КЛАСА И СТАТУС У ПОСТИНДУСТРИЈСКОМ ДРУШТВУ

Као што постоје технолошке лествице, тако се и развој потрошње може посматрати као кретање на „потрошачким лествицама” (Bell, 1999a, str. lxxiv): 1) средства за одржавање живота (где већина прихода иде за основне прехранбене потребе); 2) потребе које су биолошки засноване, заједничке за све људе (храна, одећа, становање); 3) жеље које су психолошке, варирају међу појединцима зависно од укуса; 4) дискрециони приход који остаје након задовољавања потреба и жеља користи се у различите сврхе (путовања, забаву и слично); 5) луксуз је резултат животног стила по коме се разликујемо од других, он поставља стандарде и захтева признање (луксузни аутомобили, уметничке слике и тако даље).

Ниједна од ових дефиниција није фиксна, јер друштво стално редефинише различите нивое потрошње. Обележје средње класе, која доминира постиндустријским друштвом, јесте редефинисање стандарда живота у животни стил. Растом средње класе као потрошача, развија се и маркетинг. У социолошком смислу, промене у животном стилу повезане су с променом од класе ка статусу. Друштво засновано на класи је оно у коме су основне преокупације људи економске (на пример, наћи посао, имати довољно за јело, обезбедити становање и слично). Статусно друштво је оно у коме је друштвено одобравање других или прихватање различитих стилова постало обележје декларисаног индивидуализма. Класа је повезана са масовном производњом и масовном потрошњом и настојањем да се стандард повећа од задовољавања потреба и жеља ка дискреционом приходу. Статусно друштво је заинтересовано за диференциране производе и жељу да се покаже укус или постигне одобравање социјалних арбитара у различитим друштвеним круговима (Bell, 1999a, str. lxxv). Експанзија броја људи који напредују на потрошачкој лествици и којима недостаје искуство и оријентација где се налазе на социјалној лествици доводи до тога да конзумеризам постаје начин живота. Уласком у информационо доба, дилеме око статуса се повећавају.

Бел се осврће и на пројекције о „крају оскудице” коју су многи најављивали с кибернетском револуцијом и новом економијом. У тим пројекцијама занемарују се раст сектора услуга, трансакциони трошкови при налажењу релевантних информација и, по његову мишљењу најзначајније, разлика између дистрибуционих добара (која се могу репродуковати по све нижим ценама и тако бити доступна све већем броју људи, нпр. аутомобили) и позиционих добара (која су оскудна и доступна ограниченом броју људи – нпр. позиција ректора или вила у познатом одмаралишту) (Bell, 1999a, str. lxxvii). Доступност дистрибуционих добара можда укида разлоге за сукобе у друштву, али зато на значају додијају такмичење за статус и позициона добра као извор сукоба, посебно у области рада.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Данијел Бел је један од најзначајнијих социолога друге половине XX века. Три његове књиге: *Крај идеологије*, *Културне променљивости књижевности* и *Долазак постиндустријског друштва* значајно

су утицале на анализе савременог друштва постављајући питање о облицима и правцима друштвене промене и типу друштва које настаје.

На једном предавању, говорећи о својој књизи *Крај идеологије*, Бел је истакао да постоје књиге које су познатије по свом наслову него по садржају и да је ова једна од њих (Bell, 1988, str. 131). Ово се не може тврдити за његову књигу *Долазак постиндустријског друштва*, иако су у оба случаја синтагме из наслова књига постигле популарност у научној и широј јавности и временом се „одвојиле” од аутора и његове теорије, што је пружио могућности за њихове различите интерпретације. Кад је реч о *Доласку постиндустријског друштва*, књига је наилазила на снажно прихватање и даљу разраду основних идеја, али и на бројне критике. Тако је могуће да један од најоштријих њених критичара, Вебстер (Webster), на једној страни напише:

„Можда има много погрешних ствари у вези с тим (Беловим радом, Г. С.), али би требало да признамо његове квалитете: то је академски богато, смеле конструкције, маштовито, изузетно импресивно достигнуће”,

да би већ на следећој страни тврдио:

„Укратко, цео пројекат је дубоко погрешан емпиријски, теоријски и методолошки” (Webster, 2002, str. 32, 33).

Уколико оставимо по страни оне примедбе којима се Белова софистицирана анализа трансформације савременог друштва своди на неколико изолованих тврдњи које се затим извргавају критици и често једнострано интерпретирају, може се указати на неколико теоријско-методолошких проблема с којима се суочава Белово објашњење савременог друштва, али и неки други теоријски покушаји да се објасне савремени друштвени процеси.

Први проблем с којим се Бел суочава јесте технолошки детерминизам. Све теорије које указују на значај технологије за друштвени развој и одлике друштвене структуре суочавају се с проблемом налажења равнотеже између, с једне стране, утицаја технологије и, с друге стране, друштвене условљености технологије. Бел се осврће на те критике и истиче да није технолошки детерминиста, да друштво ствара технологију, да друштвени услови утичу на различите изборе за употребу технологије, да треба правити разлику између технолошких револуција и њихових социјалних последица, да индустријску револуцију чине и технолошке и организационе промене и слично. Међутим, када исти-

че да је технологија повезана са променама у друштву, да је „главни инструмент друштвене промене”, остаје нејасно каква је та повезаност јер његове тврдње често нису прецизне па се не може разазнати да ли је реч о утицају или паралелном одвијању независних процеса. Упркос декларативном одбацавању технолошког детерминизма, он истиче да развој технологије води расту продуктивности, а раст *продуктивности омоућава ѿмерање зайослених из секундарној у ѿерцијарни секѿор* (Webster, 2002, str. 40). Поред тога, основна одлика постиндустријског друштва јесте нова врста знања, али то знање се отелотворује и постаје делотворно преко одређене врсте технологије („високе”, „интелектуалне”) чија примена мења читаво друштво.

Други проблем односи се на једнолинеарну концепцију друштвеног развоја. Бел говори о кретању од прединдустријског ка индустријском и затим постиндустријском друштву, „технолошким” и „потрошачким лествицама” којима се друштва успињу и о томе како различита друштва могу да остваре развој ка постиндустријском друштву. Из тога произилази схватање о једном путу развоја који сва друштва морају да прођу и о постиндустријском друштву као циљу развоја свих друштава, из чега произилазе еволуционистички унилинеаризам и телеолошке импликације.

Најпознатији и најчешће навођен Белов став из ове књиге односи се на промене у секторској структури привреде. Бел одбија схватање да је раст сектора услуга суштинска одлика овог типа друштва, већ су то улога знања и на њему засноване технологије. Он истиче да се ради о трансформацији друштва, о променама широког обима које се манифестују у различитим областима а једна од најзначајнијих односи се на промене у економији. Подаци с краја XX века потврђују да је реч о дугорочној тенденцији и да је Бел био у праву када је препознао економски и друштвени значај ове промене, посебно значај „нових услуга”. Међутим, нити су Белови теоријски ставови јасни као што он покушава да представи у „Предговору” из 1999. године нити су статистички подаци недвосмислени. Већ сам назив постиндустријско друштво може да наведе на одређене закључке – ако је индустријско друштво засновано на индустријској производњи, друштво које настаје после њега заснива се на сектору који замењује доминацију индустрије, односно услугама. Кад је реч о статистичким подацима о структури запослености, потребно је правити разлику између запослености у сектору услуга и услужних занимања.

Наиме, у сектору услуга могу да раде запослени у индустријским занимањима, као што и запослени у услужним занимањима могу да раде у индустрији и у пољопривреди. Такође, један део услужних делатности настаје издвајањем из пољопривреде и индустрије па је више реч о разлици у начину на који се региструју одређене појаве него о стварним променама (нпр. некад су пољопривредници транспортовали своје производе, а сада то обављају транспортна предузећа која сврставамо у сектор услуга – иста активност се једном региструје као пољопривредна, а други пут као услужна делатност). Те услуге остају и даље подршка производњи, непосредно или посредно што и сам Бел истиче када указује на значај образовања и здравства за производњу, а утолико више кад је реч о различитим врстама пословних услуга. Глобализација усложњава проблем оцене удела појединих сектора јер, кад се индустријска производња сели у земље у развоју, послови у индустрији не нестају већ их само обављају фабрички радници у некој другој земљи. Овим запажањима се не доводи у питање раст удела сектора услуга у развијеним економијама већ се само указује да је део тог раста резултат различитих процеса реорганизације економије.

Бел је био један од првих теоретичара који је поставио проблем (дис)континуитета развоја савременог друштва, проблем који је и данас отворен и за који се нуде различити одговори. Да ли савремено друштво представља континуитет у развоју модерног друштва или пак можемо говорити о новом типу друштва? То је питање обима, врсте и области промена које би означиле „праг” преласка из једног типа друштва у друго. Тумачења Белове теорије често превиђају да он говори о процесима трансформације индустријског друштва, а не о изграђеним структурама постиндустријског друштва. Већ наслов књиге истиче процесуални карактер његовог приступа.⁷ Бел истиче да жели да развије теорију друштвене промене, концептуалну схему која би омогућила целовито разумевање разноврсних тенденција уместо простог набрајања и описа промена у савременом друштву. Постиндустријско друштво је аналитички конструкт, а не слика специфичног или конкренотог друштва (Bell, 1999).

Белове идеје често нису оригиналне (на пример, приближавање техноекономских система заједничко је за низ теорија које

⁷ О статусу теорија друштвене промене у социологији, системском и процесуалном моделу друштва опширније у Sztompka 1993.

су означаване као теорије конвергенције, хијерархија потреба се јавља у различитим теоријама и слично). Међутим, Бел успешно интегрише бројна достигнућа истраживања савременог друштва у теоријски утемељен кохерентан оквир што га разликује од популарних футуролошких аутора. Бел је изградио социолошку теорију промене савременог друштва која је подложна критикама и није ослобођена слабости, али је подстакла интензивну дебату у друштвеним наукама и поставила једно од могућих полазишта за разумевање друштвене динамике у савремености, теорије информационог друштва.

-
- ЛИТЕРАТУРА Bell, D. (1988). "The End of Ideology Revisited", Part I. *Government and Opposition*, Vol. 23, No. 2, pp. 131–150.
- Bell, D. (1999). [1973] *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 3rd edn.
- Bell, D. (1999a). "The Axial Age of Technology. Foreword: 1999". Foreword in: Bell, D. (1999) *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Castells, M. (2000). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura, tom I, Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Castells, M. (2002). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura, tom II, Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Castells, M. (2003). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura, tom III, Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden marketing.
- Kumar. K. (2005). *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*. Malden, Oxford: Blackwell, 2nd ed.
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Oxford: Basil Blackwell.

ПРИЛОГ

Тип друштва	Преиндустриски	Индустриски	Постиндустриски		
НАЧИН ПРОИЗВОДЊЕ	ЕКСТРАКЦИЈА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА	ПРОИЗВОДЊА ПРОИЗВОДА	ПРОЦЕСУИРАЊЕ, ИНФОРМАЦИЈЕ		
ПРИВРЕДНИ СЕКТОР	<i>ПРИМАРНИ</i> ПОЉОПИРИВРЕДА РУДАРСТВО РИБАРСТВО ШУМАРСТВО НАФТА И ГАС	<i>СЕКУНДАРНИ</i> ПРЕРАЂИВАЧКА ИНДУСТРИЈА ТРАЈНА ДОБРА ПОТРОШНА ДОБРА ГРАЂЕВИНАРСТВО	<i>ТЕРЦИЈАРНИ</i> САОБРАЋАЈ, ЈАВНЕ УСЛУГЕ	<i>КВАРТАРНИ</i> ТРГОВИНА, ФИНАНСИЈСКЕ ОСИГУРАЊЕ НЕКРЕТНИНЕ	<i>КВИНТАРНИ</i> ЗДРАВСТВО ОБРАЗОВАЊЕ ИСТРАЖИВАЊЕ ДРЖАВНА АДМИНИСТРАЦИЈА А РЕКРЕАЦИЈА ЖИВОТНА СРЕДИНА
Кључни ПОКРЕТАЧ ПРОИЗВОДЊЕ	ПРИРОДНИ: ВЕТАР, ВОДА, ЖИВОТИЊСКА И ЉУДСКА МИШИЊНА ЕНЕРГИЈА	ВЕШТАЧКА ЕНЕРГИЈА: НАФТА, ГАС, НУКЛЕАРНА ЕНЕРГИЈА	ИНФОРМАЦИЈА И ЗНАЊЕ: ПРОГРАМИРАЊЕ И АЛГОРИТМИ РАЧУНАРИ И ПРЕНОС ПОДАТАКА		
СТРАТЕШКИ РЕСУРС	Сировина	Финансијска сред- ства	Људски капитал		
ТЕХНОЛОГИЈА	Занатска	Машинска	Интелектуална		
ОСНОВНА ВЕШТИНА/ КАДРОВСКИ ПРОФИЛ	Занатлија Физички радник Сељак	Инжењер Полуква- лификовани Радник	Научник Техничар и стручњак		
МЕТОДОЛОГИЈА РЕШАВАЊА ПРОБЛЕМА	Здрав разум метод покушаја и погрешке искуство	Искуство Експеримент	Модел Симулације Теорија одлучивања Системска анализа		
ВРЕМЕНСКА ОРИЕНТАЦИЈА	Окренутост про- шлости	Ad-hoc прилагођа- вање, експеримент	Окренутост будућности: планирање, предвиђање,		
ДИЗАЈН	Такмичење про- тив природе	Такмичење против прерађене природе	Такмичење између људи		
Кључни ПРИНЦИП	Традиционали- зам	Продуктивност	Кодификација теоријског знања		

ТАБЕЛА 1: Постиндустриско друштво – КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА
Извор: Bell 1999a: lxxxv

GORDANA V. STOJIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

DANIEL BELL'S THEORY OF THE COMING
OF THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY

Twenty-five years after the publication of the famous Daniel Bell's book *The Coming of Post-industrial Society*, new edition of the book was published with a foreword written by the author named "The Axial Age of Technology". In the foreword Bell clarifies his theses and predictions in relation to the changes that have taken place in meantime in contemporary society, as well as regarding to the critics of his theory.

The aim of the paper is to show how Bell explains social development in the second half of the twentieth century as well as the main characteristics of that society of "transitory nature" in which we live. Bell's starting theoretical and methodological point of view are discussed as well as the explanation of transition from industrial to post-industrial society and the possibilities of development of the third world societies.

The main characteristic of post-industrial society, according to Bell, is the codification of theoretical knowledge and the new relation between science and technology. Main post-industrial developments are: the rise of service sector, occupational changes, changes in professions and education, growing role of financial and human capital, new forms of infrastructure and knowledge theory of value. New form of society is emerging, with changes in stratification system, economy, organization and consumption.

Bell doesn't plead for a holistic view of society. Instead, he considers society as comprising three realms that can change in different ways, so historical change is not unified. Major instrument of historical change is technology, it poses problems for culture and political system but it doesn't determine them. He rejects the accusations of technological determinism because technology often operates in context it doesn't make.

Daniel Bell was one of the first authors who stated that modern society had been fundamentally changing. His aim was to make a conceptual framework for the comprehensive explanation of contemporary social change. One can point to several theoretical and methodological problems Bell's explanation of modern society

faces with (as well as some other theories of social change) such as technological determinism, unilinear concept of development and so, but he has built a sociological theory of contemporary social change, which encouraged intense debate in the social sciences and set up one of the possible starting points for understanding the contemporary social dynamics, theories of the information society.

KEY WORDS: Daniel Bell, Post-Industrial Society, Theories of Social Change.